

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ İLƏ BAĞLI İŞLƏR

Hər bir cəmiyyətin fikirlərini kütlələrə aydın, səlis, obrazlı şəkildə çatdırmağı bacaran şəxslərə böyük ehtiyac vardır. Təsadüfi deyil ki, məşhur pedaqoqlar, görkəmli metodistlər ana dili təlimində məhz nitq inkişafı məsələlərinə xüsusi önəm vermişlər. Məhz bunlara əsaslanaraq fənn kurikulumlarında ana dili tədrisinin 4 istiqamətdə aparılması nəzərdə tutulur. Bu istiqamətlərdən birincisində dinləyib anlama və danışma ilə bağlı bacarıqların formalaşdırılması daxildir. Məktəbə hazırlıq qruplarından başlayaraq məktəbi bitirənədək şagirdləri cümlə üzərində işlə bağlı müxtəlif bacarıqlara yiyələndirmək Azərbaycan dili təlimi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunur. Azərbaycan dili təliminin «xəmiri» nitq fəaliyyəti ilə yoxdur, təməli cümlə qurmaq vərdişləri ilə qurulur.

Məlumdur ki, dilimizdəki cümlələr məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq aşağıdakı növlərə bölünür:

- 1) Nəqli cümlə
- 2) Sual cümləsi
- 3) Əmr cümləsi
- 4) Nida cümləsi

Bu cümlələrdən birinci və ikinci daha çox işləkdir. Bu da təbiidir. Əgər uşaq gördüyü şeyi göstərərək, ona verilməsini istəyirsə, yaxud müxtəlif suallarla gördüklərinin nə olduğunu soruşursa, deməli, nəqli və sual cümlələrindən istifadə edir. Lakin bu bacarıqlar hələ təkmilləşməmiş bir şəkildə mövcud olur. Buna görə də əlifba təliminə hazırlıq dövründə şəkil üzrə iş aparmaqla həmin bacarıqlar möhkəmləndirilir. Şagirdlər hər şəkə baxıb orada təsvir olunanla bağlı cümlələr qururlar. Bundan başqa mətnlərə ad verilir. Daha sonra sözlərdən cümlələr qurmaq, verilmiş cümlələri genişləndirmək, dialoq qurmaq və s. kimi çalışmalar üzərində iş aparılır. Daha sonralar verilmiş mövzuda mətn tərtib etmək, plan qurmaq, yarımçıq cümlələri tamamlamaq və s. kimi təmrinlər yerinə yetirilir. Bu da onların cümlə qurmaq bacarıqlarını təkmilləşdirir.

Məlumdur ki, təlim prosesi asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsipinə uyğun şəkildə təşkil olunur. Məktəbə hazırlıq mərhələsində və ibtidai siniflərdə bu prinsipə xüsusilə əməl olunur. Bu şagirdlərin yaşı, dərketmə qabiliyyəti, psixologiyası ilə sıx bağlı olan bir məsələdir.

Lakin Azərbaycan dili tədrisində bu prinsip bəzən nəzərə alınmır. Məsələn, Azərbaycan dili tədrisi dilin ən kiçik vahidləri ilə tanışlıqdan başlanmır. Əksinə, məktəbəqədər hazırlıq dövründə şagirdlərin ən kiçik dil vahidləri ilə deyil, cümlə ilə praktik tanışlığı başlayır.

Cümlə qurmaqla bağlı işlər çoxcəhətli və rəngarəngdir. Onlardan ən çox yayılanları bunlardır:

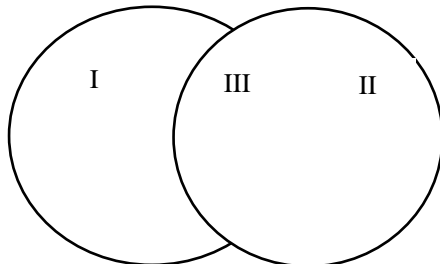
1. Suallara cavab vermək (istər yazılı, istər şifahi)
2. Müəllimin, yoldaşlarının qurduğu cümləyə şagirdlərin sual vermələri
3. Bu və ya digər mövzuya aid cümlə qurmaq
4. Dağınıq şəkildə verilmiş sözlərdən cümlə qurmaq
5. Dürğu işarələri qoyulmamış mətnə cümlələrin sərhədini müəyyənləşdirmək
6. Cümlədəki sözlərin yerini dəyişməklə mənanı dəyişdirmək
7. İki-üç cümləni bir sadə və ya mürəkkəb cümlədə birləşdirmək (3, 466).

Söz yox ki, cümlə qurmaqla bağlı işlər bununla məhdudlaşmır.

Şagirdlər kitabda verilmiş müxtəlif şəkillərə baxmaqla cümlə qurmaq bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. İlk günlərdən başlayaraq nitqdən cümlələri ayırmağı, orada kimin və ya nəyin haqqında danışıldığını, nə deyildiyini müəyyənləşdirməyi, cümlə tərtib etməyi, sualların köməyi ilə onu genişləndirməyi, cümləni böyük hərfə yazmağı, axırında nöqtə qoymağı öyrənirlər. Sonralar isə cümlənin bir və ya bir neçə sözdən ibarət olduğunu da dərk edirlər.

Cümlə haqqında anlayışları formalaşdırmış üçün müəllim lövhədə “Azərbaycan, mən, vətən” sözlərini yazdırıb, şagirdlərin diqqətini bu sözlərə yönəldir. Onların birlikdə hansı fikri bildirdiyini, hansı məlumatı verdiyini soruşur. Şagirdlər bu sözlərim heç bir mənə ifadə etmədiklərini söyləyirlər. Müəllim onlara təklif edir ki, bu sözlərdən cümlə qursunlar:

“Azərbaycan mənim vətənimdir” cümləsi tərtib edilir. Daha sonra müəllimin köməyi ilə ayrı-ayrı sözlərlə onlardan tərtib olunmuş cümləni müqayisə edirlər.

Məlum olur ki, hər iki qrupdakı sözlər eynidir. Ancaq I halda bu sözlər bir-birilə əlaqələnmir, II halda isə birləşərək cümlə əmələ gətirir. I halda sözlər fikir bildirmir, II halda artıq bir fikir ifadə edir. I halda bir-birinin ardınca sadalanır və onlar arasında vergül qoyulur, II halda birinci söz yüksək səslə, axıncı söz isə bir qədər astadan tələffüz olunur.

Daha sonra cümlə anlayışını şüurlu mənimsətmək üçün şagirdlərə sərbəst məlum olmayan cümlələrdən ibarət mətn təqdim olunur. Müəllim cümlələri oxumağı tələb edir. Şagirdlər əvvəlcə mətnin məzmununu ilə səsiz oxu prosesində tanış olurlar, sonra oxuyurlar. Bu zaman cümlələr sona yaxın bir qədər alçaq tonla tələffüz edilir və cümlələr arasında fasilə edilir. Daha sonra həmin mətni düzgün yazmaq şagirdlərdən tələb olunur. İlk vaxtlar mətni düzgün yazmağı, cümlələri bir-birindən ayırmağı bacarmırlar. Hətta müşahidələr göstərir ki, bu hala V sinf qədər uşaqların yazısında rast gəlmək olur. Bu, hər şeydən əvvəl, ibtidai sinif müəlliminin cümlənin sərbəstliyini müəyyənləşdirməklə bağlı iş aparmadığının göstəricisidir.

Şagirdlər müxtəlif şəkillər əsasında cümlə qurmaqla bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirirlər.

Təbii ki, onlar ilk vaxtlar nəqli cümlələrlə tanış olurlar.

Azərbaycan dili müasir dövrdə kurikulum əsasında tədris olunur. Kurikulumda isə şagirdlərin nitq inkişafı mərhələsinə diqqət yetirdiyindən cümlə üzərində iş xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstər ibtidai siniflərdə, istərsə də V-VI siniflərdə “cümlənin intonasiyaya görə növlərinin tərifini öyrədir onları arasındakı fərqi bəsit şəkildə şagirdə çatdırmaqla kifayətlənmək olmaz. (3, 302). Əks halda şagirdlərin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqində xeyli nöqsanlara rast gəlmək oluruq.

Əlifbanın öyrədilməsinə başlamazdan əvvəl cümlələrdə necə sözün olduğunu müəyyənləşdirməklə bağlı iş aparılır. Şagirdlər bu prosesdə cümlənin bir və bir neçə sözdən yarana bildiyini öyrənirlər. Daha sonra cümlədə sözlərin yerlərini müəyyənləşdirməklə bağlı məşqlər aparılır. Bu işdə sxemlər müəllimlərin işini yüngülləşdirir.

Əvvəlcə şagirdlərin nəzərinə çatdırılır ki, cümlənin əvvəlində haqqında söz açılan şəxsi və ya əşyanı bildirən söz gəlir. Sonda isə hərəkət bildirən söz.

1. Biz oxuyuruq.
2. Onlar oynayır.
3. Sən geyinirsən.
4. Mən yatmışam.

Prof. A.Əbdullayev cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini öyrədikən hər şeydən əvvəl cümlələrin ifadəli tələffüz olunmasına, yəni nitqin aydınlığına, düzgünlüyünə, məntiqi vurğuya, surətə, mənaya görə fasilə etməyə və nəhayət, intonasiyanın cümlədəki fikrin məzmununa uyğun gəlməsinə diqqət göstərilməsinin vacibliyini qeyd edir (1, 184).

Görkəmli metodist nəqli cümlələrin tədrisindən danışarkən qeyd edir ki, şagirdlərə cümlədə iş, hərəkət və hökm haqqında məlumat təsdiq ya da inkar oluna biləcəyi izah olunmalıdır. Hər iki halda cümlə məqsədə görə nəqli cümlə hesab olunmalıdır. Bu məqsədlə Venn diaqramı metodundan istifadə etmək olar.

Müəllim ağıllı lövhədə iki cümlə «canlandırır»:

1. Nəğmələr bürüyüb Azərbaycanı (S.Rüstəm)
2. Xəzan vura bilməz bu gülüstanı (S.Rüstəm)

M. – Uşaqlar, bu cümlələrin xəbərini tapın

Ş₁. I cümlənin xəbəri «bürüyüb» sözüdür

Ş₂. II cümlənin xəbəri isə «vura bilmək» ifadəsidir.

M. Bu cümlələrin fərqli cəhətini tapmağa çalışın.

Ş₁. I cümlədə iş təsdiq, II cümlədə isə inkar olunur.

M. Doğrudur, amma bu cümlələrin ümumi bir cəhəti odur ki, hər ikisi nəqli cümlədir.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən danışarkən onların arasındakı fərqi bəsit şəkildə şagirdlərə çatdırmaqla kifayətlənmək düzgün deyil. İlk növbədə şagirdlərə nəqli cümlənin dildə oturuşmuş ümumi qaydalar əsasında qurulduğunu, söz sıralanmasının həqiqi, düzgün ifadənin onda təşəkkül tapdığını mənimsətmək zəruridir. Nəqli cümləni, onun ifadə vasitələrindəki zənginliyini başa saldıqdan sonra onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərindən söz açılır (2, 302).

Nəqli cümlələr üzərində iş yuxarı siniflərdə davam etdirilir. Belə ki, fikrin müxtəlif qrammatik konstruksiyalarla ifadəsinin mümkünlüyü praktik şəkildə izah olunur. Məsələn:

1. Hava tutuldu, ancaq yağış yağmadı.
2. Havanın tutulmasına baxmayaraq, yağış yağmadı.
3. Hava tutulsa da, yağış yağmadı.

Bu cümlələrdə yeni bir fikrin müxtəlif konstruksiyalı cümlələrlə ifadəsinin mümkünlüyü şagirdlərə praktik şəkildə izah olunur.

Cümlə qurmaq üzrə aparılan işlər şagirdlərə fikirlərini sərbəst şəkildə çatdırmağa imkan verir, nitqlərinin inkişafına səbəb olur.

Ədəbiyyat:

1. Əbdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1956.
2. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Naşir, 2005.
3. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası

Açar sözlər: nitq inkişafı, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, nəqli cümlə, tədris.

Ключевые слова: развитие речи, типы предложения по цели и интонации, предложение, обучение

Key words: speech development, sentence purpose and intonation types, sentence, teaching

XÜLASƏ

Cəmiyyətin fikirlərini kütlələrə aydın, səlis, obrazlı şəkildə çatdırmağı bacaran şəxslərə böyük ehtiyac vardır. Məktəbə hazırlıq qruplarından başlayaraq məktəbi bitirənədək şagirdləri cümlə üzərində işlə bağlı müxtəlif bacarıqlara yiyələndirmək vacib şərtlərdən biridir. Nəqli

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

cümlələr üzərində iş yuxarı siniflərdə davam etdirilir. Cümlə qurmaq üzrə aparılan işlər şagirdlərə fikirlərini sərbəst şəkildə çatdırmağa imkan verir, nitqlərinin inkişafına səbəb olur.

РЕЗЮМЕ

Существует огромная потребность в тех, кто способен ясно, образно, образно донести идеи общества до масс. Это одно из важных условий для учеников работать над различными навыками предложения начиная с подготовительной группой до окончания школы. Работа над предложениями продолжается в старших классах. Работа по построению предложений позволяет студентам свободно передавать свои идеи и развивать свою речь.

SUMMARY

There is a great need for those who are able to convey the ideas of the society to the masses clearly, figuratively, figuratively. It's one of the important conditions for pupils to work on different sentence skills before starting schooling and ending school. Work on transplant sentences continues in upper classes. The work to build sentences allows students to freely communicate their ideas and develop their speech.

Rəyçi: dos.Qafarova S.H.